

Szekeres Csilla (1964) klasszika-filológus, a DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszékének docense, kutatási területe a római filozófia és civilizáció.

Legutóbbi könyvpublikációja: M. Tullius Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról*. I–II. Latinul és magyarul. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Filozófia és politika Cicerónál* (2008/3).

A római politikai elit jogi és filozófiai képzése a köztársaságkorban

Szekeres Csilla

Az iskolai oktatás

A felső társadalmi réteg műveltsége a Kr. e. 2–1. században (az ezt megelőző időszakról források híján kevés elképzelésünk van)¹ természetesen szoros összefüggött azokkal a feladatokkal, amelyeket e réteg tagjai elláttak. Katonai, politikai és vallási kötelezettségeik teljesítéséhez meglehetősen sokoldalú képességekre és gyakorlati tudásra volt szükségük, amelyet – a saját korunkból visszatekintve – igen rövid idő alatt kellett megszerezniük. Ugyanakkor az ismeretek egy bizonyos körének elsajátítása nem csupán a hatalom gyakorlásának, hanem a lehető legnagyobb befolyásért, tekintélyért versengő római előkelők sikerességének is elengedhetetlen feltétele volt.

Az államügyek legfőbb irányítóiként – mint magistratusok, mint a senatus tagjai – szerteágazó közigazgatási, igazságszolgáltatási, diplomáciai tevékenységet folytattak, amelyek mindegyike megkövetelte a jogban való jártasságot. Ugyanakkor a jogi ismeretek elsajátítása nem jelenik meg a római előkelők képzésének önálló szakaszként. Ennek a legkézenfekvőbb magyarázata – gondolhatnánk – az lehet, hogy mivel mind a politika gyakorlása, mind az igazságszolgáltatásban vagy a törvényhozásban való részvétel a szónoki tevékenységben manifesztálódott, ezért az elemi jogi ismeretekre is a retorikai képzés keretén belül tettek szert.²

Mint ismeretes, a három szintű iskolai oktatás görög mintát követett, és a felső két szintje – a grammatikai és a retorikai – görög műveltségi elemeket közvetített, ahogyan a *grammatici* és a *retorici* is túlnyomórészt görög származásúak voltak.³ A korszakra vonatkozó legfontosabb forrásunk, Cicero M. Crassus házában görög rétoroktól tanult, és görög mesterek kísérték őt görögországi tanulmányútján is.⁴ Képzése ebben a tekintetben – éppen az általa felsorolt példák alapján – tipikusnak mondható.⁵ Bár a Kr. e. 90-es években latin rétorok is nyitottak iskolát Rómában – elsőként L. Plotius Gallus –, tevékenységük a politikai elit heves ellenkezését váltotta ki. A censor, L. Crassus *edictum*-ban tiltotta meg a latin szónoklattanárok működését, mert nem akarta, hogy eltompítsák az ifjúság tehetségét és megerősítsék „szemtelenségét” (*impudentiam*).⁶ A retorikai oktatás tehát a köztársaságkor végéig a görög rétorok felségterülete maradt; arról ugyanakkor nagyon keveset tudunk, hogy miként készítették fel a majdani politikai elit tagjait a számukra oly fontos politikai és törvényszéki szónoklásra (*genus deliberativum* és *genus iudiciale*). A retoriskolai gyakorlatokról (*declamationes*), ezen belül a politikai, illetve törvényszéki beszédekről (*suasoriae et controversiae*) csak a Kr. u. 1. századtól kezdve vannak információink; maga a *controversiae* terminus is az Augustus-korban fordul elő első ízben.⁷ Forrásaink már ekkor élesen bírálják e gyakorlatokat életidegen, a valóságtól elrugaszkodott jellegük miatt.⁸ Eredetük, mely feltételezhetően a késő köztársaságkorra nyúlik vissza,⁹ még nem mutat efféle torzulásokat (melyek háttérben a politikai viszonyok drámai megváltozását kell látnunk a Kr. u. 1. század első felében). Cicero tanúsága szerint (*A szónokról* I. 149) M. Crassus korában bevett szokás volt a forumi ügyekhez hasonló, a valósághoz a lehető legközelebb álló témákon gyakorolni az ékesszólás tudományát. Mindenképpen nyilván törvényszéki beszédekre is sor került, amelyek jogi háttérrel – a Kr. u. 1. századból ismert szokás szerint – a rétorok szükségképpen ismertetnie kellett.¹⁰

(Arról nincs tudomásunk, hogy a görög rétorok mennyire voltak jártasak a római jogban.) Rendszeres és módszeres jogi képzésről azonban szó sem volt, vagyis a rétoroktól semmiképpen nem lehetett olyan elmélyült jogi ismeretekre szert tenni, mint amilyeneket Cicero *A szónokról* című művében a *perfectus orator* számára kívánatosnak tartott.¹¹ Ő maga ugyan – aki eme eszményi szónokot leginkább megközelítette – nem kevés fáradságot fordított a *secunda ars* („második művészet”, ti. a jogtudomány)¹² tanulmányozására,¹³ ám személyes példája távolról sem tekinthető tipikusnak: páratlan tehetség, olthatatlan tudásszomj és lankadatlan szorgalom (*Brutus* 305; 318) együttesen tette kivételessé. *A szónokról* című műve éppen arról győz meg bennünket, hogy a többség számára az alapos jogi képzés fontos, de nem elengedhetetlen része volt a retorikai tanulmányoknak.¹⁴

Bizonyosnak látszik, hogy ha egy becsvágó római ifjú jogi ismeretekre kívánt szert tenni, erre csak a gyakorlatban, leginkább az ún. *tirocinium fori* során volt módja.

A tirocinium fori

A felső társadalmi réteghez tartozó ifjak a *toga virilis* felöltését¹⁵ követően nagyjából egy éven át¹⁶ folytattak olyan tanulmányokat, amelyek a rájuk váró politikai-közéleti tevékenységre készítették fel őket.¹⁷ Tacitus nem kevés nosztalgiával tekint vissza az ősköre, akiknek idejében

*az ifjút, aki a forumra és az ékesszólásra készült, már otthon beavatták az elnyerhető ismeretekbe, megtömték tisztas tanulmányokkal, majd apja vagy rokonai elvitték ahhoz a szónokhoz, aki a polgárok között az első helyet foglalta el. Annyira megszokta, hogy a nyomában legyen, mindig kövesse, minden szavát hallja, akár a törvényszéken, akár a népgyűléseken, hogy még szóváltásait is magába szívta és vitáit is végighallgatta, s hogy úgy mondjam, a csatában tanult meg harcolni.*¹⁸

A folytatásban Tacitus megemlíti: régen a majdani szónokok úgy ismerték meg a törvényeket, hogy nap mint nap hallották azokat, vagyis nem valamiféle rendszeres elméleti képzésnek köszönhetően, hanem a forumon elhangzó beszédek figyelmes meghallgatásával tettek szert a szükséges jogi tudásra. Tacitus szavait minden tekintetben megerősíti Cicero, akit a *toga virilis* felöltése (Kr. e. 90) után apja a kiemelkedő jogi jártasságáról híres Q. Mucius Scaevola augurhoz (cos. Kr. e. 117) kísért.¹⁹ Cicero – amíg csak tehetett – nem is tágított mellőle: bölcs érvelését, számos tömör és találó mondását emlékezetébe véste, majd halála után a *ius civile* („civiljog”)²⁰ tudományában rendkívül művelt Q. Mucius Scaevola pontifexhez (cos. Kr. e. 95) csatlakozott.²¹ Jóllehet a *tirocinium fori* elsődleges célja a szónoki képességek fejlesztése volt, Cicero azok közé tartozott, akiket a retorikai gyakorlatok nem elégitettek ki, így sok fáradságot fordított a *ius civile* tanulmányozására is.²² Annak megértéséhez, hogy ez voltaképpen mit jelentett, egy rövid pillantást kell vetnünk a római jog, különösképpen a jogi oktatás történetére.

A római jogtudomány és jogtanítás kezdetei

A római *iurisprudentia* kezdetén – amely mindig is a jog gyakorlati, a mindennapi élet igényeit kielégítő tudomány volt²³ – a pontifexek (papok) titkos jogi tudása áll. Kizárólag ők ismerték a jogi ügyletek érvényességéhez szükséges formulákat, valamint a *pontifex maximus* (főpap) irányításával ők vezették a naptárt (*fasti*), amelyből kiderült, hogy az istenek véleménye alapján melyek a törvénykezésre alkalmas napok (*dies fasti*). Tudásuk nélkülözhetetlen volt a polgárok számára, akik rendszeresen jogi kérdéseket intéztek hozzájuk, amelyekre ők – a hosszú évek alatt kialakult hagyomány ismeretének és a tapasztalatnak köszönhetően – szakértői véleményt adtak, illetve közölték, hogy az egyes esetekre milyen formulákat kell alkalmazni. A Kr. e. 4. század közepétől pedig jelentős mértékben befolyásolták a jog fejlődését azzal, hogy egyrészt interpretálták a XII táblás törvénye-

Én magam nagy szorgalommal folytattam polgári jogi tanulmányaimat Quintus Scaevolánál, Publius fiánál, aki bár senkit sem fogadott el tanítványként, a tanácsot kérőknek adott válaszaiból az érdeklődő hallgatók mégis tanulhattak.

Cicero: *Brutus* 306
(Krupp József fordítása)

Mikor felöltöttem a férfifogát, apám azzal vitt el Scaevolához, hogy ameddig csak tudok, s módom van rá, tartózkodjam mindig az öreg társaságában. Így aztán számos tudós fejtegetését s számos tömör és találó megállapítását véstem emlékezetembe, s igyekeztem okulni bölcsességéből. Az ő halála után a pontifex Scaevolához csatlakoztam.

Cicero: *Laelius* 1
(Maróti Egon fordítása)

Ki nem tudja, hogy a jog ismerete mennyi megtiszteltetést, előnyt és méltóságot hoz annak, aki birtokolja? Míg a görögöknél a bíróságokon a legalacsonyabb rendű emberek éhbértől indíttatva szolgának szegődtek el a szónokokhoz – azok, akiket náluk pragmatikusnak hívnak –, a mi országunkban éppen fordítva van: a legtekintélyesebb és legelőkelőbb férfiak (...) akik tehetségük tekintélyével méltóságot szereztek, elérték azt, hogy jogi tanácsadásukkal nagyobb tekintélyre tettek szert, mint tehetségükkel.

Cicero: *A szónokról* I. 198
(Adamik Tamás fordítása)

Az öregkor foglalkoztatásának és megtiszteltetésének mi lehet tisztességesebb menedéke, mint a jogértelmezés? Én bizony ezt a menedéket már ifjú koromtól fogva megszereztem, nemcsak azért, hogy a bírósági eljárásokban felhasználjam, hanem életkorom díszeül és kitüntetéséül is, hogy amikor majd erőm lankadni fog – és bizony az az idő már közeledik –, az elnéptelenedéstől házamat megőrizzem. (...) Mert hát a jogi tanácsadó háza kétségtelenül az egész város jósdája. Tanúm erre a mi Q. Muciusunk kapuja és előcsarnoka, mert bár igen gyenge az egészsége és előrehaladott az életkora, mégis nap mint nap polgárok és legelőkelőbb emberek tömeges látogatása teszi híressé.

Cicero: *A szónokról* I. 199–200
(Adamik Tamás fordítása)

Ám hogy ezt félretéve visszatérjünk életútjuk és teljesítményük egybevetéséhez: ki kételkedhetnék abban, hogy a consulság elnyeréséhez sokkal nagyobb tekintélyt kölcsönöz a katonai rang, mint a civiljogi pálya méltósága? Te már virradatkor ébren vagy, hogy a hozzád fordulóknak jogi tanácsot adj, ő, hogy már kora reggel elérkezzék hadseregével oda, ahová akar; téged a kakasok, őt a kürtök szava kelti fel; te keresetet indítasz, ő a hadi rendet állítja fel; te arra ügyelsz, hogy ügyfeleidet be ne csapják, ő, hogy a városokat s a tábori meg ne támadják; ő azt tudja, hogy az ellenséges seregeket, te pedig, hogy az esővizet hogyan kell távol tartani; ő az államhatárok kiterjesztésében, te a birtokhatárok kiigazításában szerzettél gyakorlatot. S kétségkívül – ki kell mondanom ugyanis, amit gondolok – felülmúl minden mást a katonai erény. Ez szerzett a római nép számára hírnevet, városunknak örök dicsőséget, és kényszerítette a földkerekséget, hogy hatalmunknak engedelmeskedjen – minden polgári ügyet, minden kiváló ténykedésünk, ez a forumi dicsőségünk és igyekezetünk a harci erény oltalmazó védelme alatt áll. Ám amint a zendülés zaja hallik, a mi tudományaink mind rögvést elhallgatnak.

Cicero: Murena érdekében 22
(Nótári Tamás fordítása)

...ékezzőlás nélkül a bölcsesség a társadalomnak édeskeveset használ, ellenben az ékezzőlás bölcsesség nélkül a legtöbb esetben hallatlanul ártalmas, és sohasem hasznos. Ezért ha valaki a legnemesebb és legbecselesebb elméleti és erkölcsi tudományokat semmibe véve minden erejét a szónoki gyakorlatokra vesztegeti, önmagában véve semmirekellő, a hazára nézve kártékony polgárrá nevelkedik.

Cicero: A feltalálásról I. 1
(Simon L. Zoltán fordítása)

ket, másrészt eme interpretáció közben új törvényeket alkottak.²⁴ A jog titokban tartása a pontifexek számára hatalmi kérdés volt – érthető, hogy cseppet sem volt kedvükre való, amikor hozzáférhetővé váltak azok a források, amelyeken tudásuk alapult.²⁵ Mindez a Kr. e. 4–3. század fordulóján következett be az ún. *ius civile Flavianum* nyilvánosságra kerülése révén. A mű szerzője Pomponius regényes elbeszélése szerint (*Digesta* I. 2. 2.7) valójában Appius Claudius Caecus volt, aki a pontifexek által kiadott performulákat feljegyezte és összerendezte. Ezt az anyagot titokban elvette tőle írnoka (*scriba eius*), Gnaeus Flavius, és átadta a népnek, amely oly hálás volt az ajándékért, hogy Flaviust néptribunusszá, senatorrá és aedilis curulisszé tette. Flavius mindemellett a naptárt is közzétette, ezzel az is ismertté vált, hogy mely napokon lehet bírósági tárgyalásokat tartani. A jog nem volt többé a pontifexek féltve őrzött titkos tudománya: kezdetét vette a világi jogtudomány.²⁶ Legkorábban Kr. e. 367-től kezdve a polgári perek felügyelete a pontifexektől a praetorhoz és – korlátozott mértékben – az aedilis curulishoz került át, valamint olyan személyek is adtak jogi véleményeket (*responsa*), akik nem feltétlenül voltak pontifexek.²⁷ Ezek a személyek kivétel nélkül vezető államférfiak voltak (*principes*), így a *ius civile* ismerete és értelmezése (*interpretatio*) a legtisztelretméltóbb tevékenységek közé tartozott.²⁸ Bár Cicero szerint saját korára a neves „jogászok” – kevés kivétellel, lásd a patricius Servius Sulpicius Rufust – alacsonyabb rangúak voltak, mindenképpen senatorok vagy lovagok.²⁹ A köztársaságkorban a jog tanulmányozása mindvégig a felső társadalmi réteg tagjainak kiváltsága volt, hiszen tanulni is csak tőlük lehetett.

A római jog történetében az első, aki erre lehetőséget adott, és akivel a jogtanítás kezdődik, az első plebeius pontifex maximus, Tiberius Coruncianus volt (cos. Kr. e. 280), minthogy nyilvánosan (*publice*) osztogatta jogi szakvéleményét (*Digesta* I. 2. 2.35). A jogi természetű ügyek szaporodása, a magistratusi teendők, az államügyek intézése egyre inkább megkövetelte az érvényes jog ismeretét. E szükségletet a Kr. e. 3. század közepétől, Coruncianus tevékenységétől kezdve kibontakozó jogtanítás elégítette ki. Rendszeres, formális oktatásról azonban nem beszélhetünk. Az első időkben mindössze annyi történt, hogy mivel a jogi szakértő a hozzá intézett kérdésre nyilvánosan adott választ (*responsum*), azt minden tanulni vágyó meghallgathatta (Cicero: *Brutus* 306), esetleg a hallgatóság többi tagjával megvitathatta (*Digesta* I. 2. 2.5). A szisztematikus, elméleti tanítás (*instituere*) kezdetei legkorábban a Kr. e. 1. század első felére tehetőek.³⁰

Mivel a köztársaságkorban még nem létezett iskolai jellegű jogi oktatás, a „második művészet” tanulmányozására kizárólag a jó családokba tartozó fiataloknak volt lehetőségük. Csak az előkelőknek volt módjuk arra, hogy társadalmi helyzetüket, rangjukat, összeköttetéseiket kihasználva gyermeküket a *toga virilis* felöltését követően egy nagy tekintélyű szónok és/vagy jogtudós figyelmébe ajánlják, és mintegy az ő gondjaira bízzák. Sőt mindazok, akik gyermekeiket igazán gondos nevelésben akarták részesíteni, már jóval korábban igénybe vették családi kapcsolataikat. Cicero *A szónokról* című művében maga számol be arról (II. 2–3), hogy kisfiúk voltak még, amikor fivérével, Quintusszal és unokatestvéreivel, a jogban jártas C. Visellius Aculeo gyermekeivel együtt gyakran megfordultak a nagy szónok, L. Crassus házában. Itt azt tanulták, amit Crassus jónak látott, és azoktól a (görög) tanítóktól, akiket ő alkalmazott.³¹ M. Antoniuusszal, az ugyancsak neves szónokkal valamivel idősebb korában került közelebbi kapcsolatba, és amennyire az életkora és az illendőség megengedte, gyakran kérdezett is tőle. A *tirocinium fori* idején – mint láttuk – apja ajánlására csatlakozhatott az akkor már nyolcvan éves Q. Mucius Scaevola augur (L. Crassus apósa) kíséretéhez, így a neves jogi szakértőtől nem csupán a forumon volt módja tanulni, de annak otthonában is.³² Mindez Cicero családjának rokoni-baráti kapcsolatai³³ révén volt lehetséges, és okkal feltételezhetjük, hogy ez más római előkelők esetében is így történt.

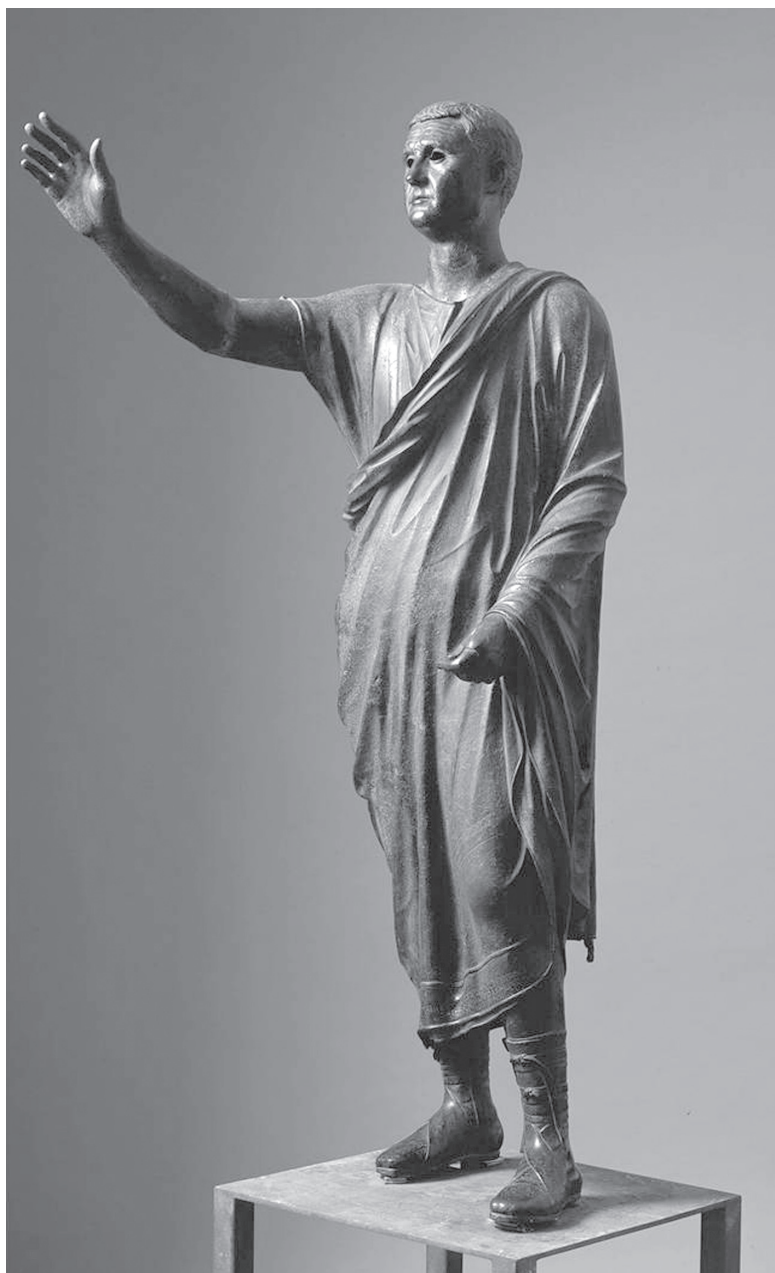
A tanítás és a méltóság (*dignitas*) összeegyeztethetetlen – vélekedik Cicero *A szónok* című művében (144) –, feltéve, ha mintegy iskolai oktatásról van szó (*quasi in ludo*). Ez utóbbi határozott elutasításának valódi indokai hasonló természetűek lehetnek, mint a latin rétorokkal szembeni fellépés okai Kr. e. 92-ben.³⁴ A mindenki számára hozzáférhető jogi és szónoki iskolák elfogadhatatlanok voltak a felső társadalmi réteg számára, hiszen a jogi és szónoki tudás kisajátítása, mo-

nopolizálása nem lebecsülendő politikai haszonnal járt,³⁵ sőt a hatalom gyakorlásának elengedhetetlen eszköze volt. A római nevelés-képzés nem a társadalmi mobilitást szolgálta, hanem éppen ellenkezőleg: a fennálló társadalmi szerkezet reprodukálását.³⁶

A római előkelők jogi tevékenysége

A római elit azon tagjai, akik őszinte érdeklődést, vonzalmat tanúsítottak a jog iránt, és kitartó tanulmányaiknak köszönhetően jogi szakértőkké (*iuris consulti*) váltak, tudásukat mintegy közkinccsé tették azzal, hogy a hozzájuk intézett kérdésekre (*consultere*) válaszokat (*responsa*) adtak. A mindennapi életben nélkülözhetetlen tevékenységük³⁷ igen sok fáradtsággal,³⁸ ugyanakkor semmiféle javadalommal nem járt: jótéteménynek (*beneficium*), sőt kötelességnek (*munus*) számított.³⁹ A pénzbeli ellenszolgáltatás a *iuris consultus* társadalmi rangjával összeegyeztethetetlen, és egyébként is szükségtelen volt: előkelő származása és vagyoni helyzete fölöslegessé tett bármiféle díjazást, és ez az anyagi függetlenség egyszersmind szavatolta elfogulatlanságát, megvesztegethetetlenségét.⁴⁰ A jutalom mégsem maradt el: a köztársaságkorban a jogi szakértők a legmagasabb hivatalokat töltötték be, és többnyire eljutottak a legfőbb magistraturáig, a consulságig.⁴¹ Am bármilyen nagy rangja is volt a jogi szakértelemnek, a katonai erények mégis többet nyomtak a latban a consulválasztáson. Legalábbis ezt állítja Cicero a Murena érdekében elmondott beszédében. Bár az egyik pályázó, Servius Sulpicius Rufus – Cicero jó barátja – korának legkitűnőbb jogásza volt, ráadásul meglehetősen jó szónok,⁴² aki még patricius ősökkel is büszkélkedhetett, mégsem lehetett kétséges, hogy a consulság megszerzéséhez a katonai dicsőség nagyobb mértékben járult hozzá, mint a *ius civile* révén kiérdemelt *gloria*.⁴³

A köztársaságkori római politikai elit egészének jogi műveltségéről – források híján – aligha alkotunk képet. Felettébb valószínű, hogy csupán töredékük érdemelte ki a jogtudós, jogi szakértő (*iuris periti, iuris consulti*) tiszteletre méltó megnevezését, míg a nagy többség csupán felületes, vagy legalábbis nem túl mély ismeretekre tett szert ezen a téren.⁴⁴ A teljes tudatlanság azonban aligha elképzelhető. Bár csupán kevesen jutottak el a consulságig, az aedilis curulisi tisztségig vagy a praeturáig,⁴⁵ valamennyien patronusok voltak. Márpedig a patronusok társadalmi kötelezettségei magukban foglalták a clienseiknek nyújtandó jogi segítséget is (*oratores*).⁴⁶ Mindemelllett a felső társadalmi réteg tagjait összekötő szövevényes kapcsolatok rendszere kikerülhetetlen feladatként rótt rájuk a bajba került rokon, politikai barát törvénytörés előtti támogatását (*advocati*), ami ugyancsak kívánatossá tette a *ius civile* – lehetőleg minél mélyebb – ismeretét.⁴⁷ Az efféle tevékenység politikai jelentősége magától értetődő, miként a politikai érvényesüléshez vezető út első állomása is gyakorta egy sikeres törvénytörési beszéd volt. Egy kellő körültekintéssel megválasztott

A szónok (L'Arringatore). Aulus Metellus bronzszobra, Kr. e. 100 körül (Firenze, Museo Archeologico Nazionale)

ügy megalapozhatta a vádló vagy a védő politikai karrierjét,⁴⁸ feltéve, hogy merészsége a jó szónokokra jellemző meggyőző erővel és ékesszólással párosult.

Az elmélyült jogi tanulmányok más stúdiumokkal is összekapcsolódtak, így a grammatikával és a filozófiával. A törvények értelmezése nemegyszer szükségessé tette ritkán használt vagy archaikus szavak, tömör kifejezések, esetleg helytelenül megfogalmazott szövegek jelentésének vizsgálatát. Gellius szerint (*Attikai éjszakák* XIII. 10. 1) egy bizonyos Aelius Gallus írt egy könyvet a civiljog területéhez tartozó szavak jelentéséről – ez lehetett jogi, de akár grammatikai tárgyú mű is, hiszen a grammatikusok bizonyosan gyakran használtak jogi dokumentumokat.⁴⁹ Ugyanakkor a különböző jogi szövegek (*formulák, edictumok*) rövid, találó, pontos megformálása a jogi szakértőktől is megkövetelte a nyelv alapos ismeretét.

Filozófiai tanulmányok

A jog – mint láttuk – minden szempontból a rómaiak felségterülete volt. A filozófia ezzel szemben magától értetődően a görögök tudományának számított, és Cicero vitathatatlan érdemei ellenére a köztársaságkor végéig lényegében az is maradt.⁵⁰ A görög művelődés eme területéhez a római előkelők különösen ellentmondásosan viszonyultak,⁵¹ s bár ez az ambivalencia sohasem tűnt el egészen, a Kr. e. 1. század elejétől kezdve a filozófia az előkelők műveltségének egyre inkább magától értetődő részévé vált. Nem számított rendkívülinek, hogy római fiatalok, általában a húszas éveik elején, Athénban, Rhodoson vagy Asia Minor városaiban különféle filozófiai iskolákhoz tartozó bölcselek előadásait hallgatták,⁵² s a hallottakat megvitatták. Utazásuknak többnyire nem ez volt a fő célja: általában a hivatalos megbízatásuk ideje alatt kínáló alkalmakat használták fel arra, hogy filozófiai (és szónoki) tanulmányokat folytassanak.⁵³ Tekintélyük, hatalmuk, vagyoniuk lehetővé tette, hogy a görög földön megismert filozófusokat meghívják, otthonukban hosszabb ideig vendégül lássák.⁵⁴ Ezek a görög bölcselek amolyan házi filozófusként mindig patronusaik rendelkezésére álltak, őket akár a hadjárataikra is elkísérték, tudós beszélgetésekkel tették kellemesebbé és hasznosabbá a hosszú, egyhangú utazásokat a távoli hadszínterekre.⁵⁵

Filozófiai érdeklődésüket ugyanebben az időszakban már azok is kielégíthették, akik ki sem mozdultak a Városból, mi-

vel az egyre inkább a görög filozófusok kedvelt tartózkodási helyévé vált. A legkorábbi példa a sztoikus Panaitiosé, aki a 2. század közepétől hosszú éveket töltött Rómában, Scipio Africanus minor környezetében; a Kr. e. 90-es évek tájékán itt élt az epikureus Phaidros; Kr. e. 88-ban, a mithridatészi háború elől ide menekült az új akadémikus larissai Philón, valamint az askaloni Antiochos;⁵⁶ a nápolyi öbölben virágzó epikureus közösségek jöttek létre Sirón és a gadarai Philodemos vezetésével.⁵⁷

A filozófiai tanulmányoknak az őszinte érdeklődés mellett konkrét célja is volt: a *dialecticában* való jártasság elengedhetetlen volt azok számára, akik alapos szónoki és jogi képzésre tartottak igényt.⁵⁸ A filozófiai stúdiumok legelkötelezettebb híve, Cicero számos helyen érvel a filozófia és a retorika szétválaszthatatlansága mellett,⁵⁹ és meggyőződéssel vallotta, hogy a görög filozófia, mindenekelőtt az etika tanulmányozásával lehet újjáéleszteni a megrendült *mos maiorumot* (az ősök szokásait, hagyományát), vagyis morálisan megerősíteni az államot vezető politikai elitet. Ekképpen a filozófiai stúdiumok Cicero felfogásában a *res publica* fennmaradásának eszközeiként politikai jelentőségüvé váltak. Ezzel összhangban latin nyelvű filozófiai műveinek írását politikai tevékenysége szerves részének tekintette, a remélt olvasók, a Róma majdani vezetőit adó ifjúság nevelését pedig államférfihoz méltó feladatnak.⁶⁰ Halálát követően, a *res publica* bukásával – mint oly sok minden – a filozófia szerepe is gyökeresen megváltozott: de mindez már egy másik történet része.

Jegyzetek

- 1 A római nevelés forrásairól lásd Chiappetta 1953.
- 2 Cicero *A törvények* című művében (II. 59) elmondja, hogy gyermekkorában kötelező volt megtanulniuk a XII táblás törvényeket, „amelyeket már senki sem tanul meg”. A Kr. e. 1. század elején tehát még mindenkitől elvárták, hogy ismerje a törvényt (ami alapvetően a XII táblás törvényeket jelentette), ám a jog fejlődése rövidesen idejétműlttá és értelmetlenné tette a kisgyermeknek eme „házi feladatát”. Ezt követően az iskolai oktatás alsó két szintjén semmiféle jogi ismeretet nem tanítottak.
- 3 Vö. Rawson 1985, 66 sk., 76.
- 4 Cicero: *A szónokról* II. 2; *Brutus* 315–316; vö. *A kötelességekről* I. 1.
- 5 Cicero: *Brutus* 77 sk.; 301; *A szónokról* I. 155.
- 6 Cicero: *A szónokról* III. 93; Suetonius: *A szónokokról* 1. A censorok Kr. e. 92. évi *edictumát* követően Plotius a 80-as években újra megnyitotta az iskoláját, hiszen a Cicero-beszédből ismert Caelius-per vádlójának, az ifjú Atratinusnak ő volt segítségére a vádbeszéd elkészítésében (Suetonius: *A szónokokról* 2). Vö. Rawson 1985, 78.
- 7 Kroll 1940, 1120.
- 8 Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 35; Quintilianus: *Szónoklattan* II. 20. 4.
- 9 Suetonius: *A szónokokról* 1.6.
- 10 Vö. Cicero: *A szónoki felosztások* 98 sk.
- 11 Cicero: *A szónokról* I. 169–203; vö. *Brutus* 322.
- 12 „Második művészet”, vagyis *iuris scientia* (jogtudomány), szemben a *prima arsszal*, az ékesszólással (Cicero: *A szónok* 141).
- 13 Cicero: *Brutus* 306; *Laelius* 1; Quintilianus: *Szónoklattan* XII. 3. 10.
- 14 Cicero: *A szónokról* I. 185; *A szónoki felosztások* 100. Vö. Clarke 1971, 114; Eyben 1993, 133.
- 15 A köztársaságkorban erre valószínűleg 16-17 éves korban került sor, bár Scipio Africanus például 17 évesen még *praetextatus* volt (vagyis gyermeknek számított, lásd Seneca: *A jótéteményekről* III. 33. 1). Vö. Regner 1937, 1452.
- 16 M. Caelius Rufus esetében a *tirocinium fori* például három éven át tartott (vö. Cicero: *Caelius érdekében* 9–11).
- 17 Cicero: *Caelius érdekében* 72. Mindemellett *tirocinium forinak* nevezték a rómaiak azt a napot is, amikor az ifjú szülei, rokonai és a család barátainak kíséretében először jelent meg a teljes jogú felnőtt polgárok viseletében, a *toga virilisben* (másképpen *toga purában*) a forumon. Eme ünnepnap lefolyásáról lásd Regner 1937, 1450–1453. (A forumi tevékenységre felkészítő *tirocinium fori* „párja” a katonai képességek fejlesztésére szolgáló *tirocinium militiae* volt.) Vö. Marquardt 1886, 134; Eyben 1993, 124; Fantham 2004, 105 sk.
- 18 Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 34 (Borzák István fordítása nyomán).
- 19 Q. Mucius Scaevola augur családjában hagyományosnak volt mondható a jog iránti mély érdeklődés. Vö. Cicero: *A szónokról* I. 39; Gelzer 1969, 5; Fantham 2004, 109 sk.
- 20 A *ius civile* adekvát magyar fordítása a „civiljog”, ugyanis a „polgári jog” a magánjogot jelenti (ezt a jelentést a *ius civile* a császárkorban vette fel), Cicero korában azonban még a teljes római jogot, a római polgárok jogát jelentette (szemben a *ius gentiummal*). Simon Attila *A törvények* fordításában (vö. I. 13), illetve Nótári Tamás a perbeszéd fordításában (vö. *Murena érdekében* 22) hasonló megfontolásból ugyancsak a „civiljog” mellett döntött.
- 21 Cicero: *Laelius* 1; *A szónokról* I. 180.

- 22 Cicero: *Brutus* 305–306; *A törvények* I. 4. 13. Cicero jogi érdeklődésének bizonyítéka, hogy Gellius szerint egy művet is írt (*De iure civili in artem redigendo*), amely címe alapján az akkor felettébb kusza jog rendszerezésére tett kísérletet (Gellius: *Attikai éjszakák* I. 22. 7; Quintilianus: *Szónoklattan* XII. 3. 10). Vö. Rawson 1985, 207, 39. jegyzet.
- 23 Vö. Földi–Hamza 1999, 283.
- 24 Tellegen-Couperus 1993, 24–25.
- 25 Berger 1918, 1159–1160.
- 26 Cicero: *A szónokról* I. 186; *Murena érdekében* 25; *Levelek Atticushoz* VI. 1. 8; Livius IX. 46. 5; Valerius Maximus II. 5. 2. A számos forrás ellenére sem világos teljesen, hogyan is történt a *ius Flavianum* nyilvánosságra hozatala. Vö. Adamietz 1989, 136–137.
- 27 Tellegen-Couperus 1993, 48.
- 28 Cicero: *A kötelességekről* II. 65; Livius XXXIX. 40.
- 29 Cicero állítását, mely szerint a jogtudomány a Kr. e. 2–1. század fordulójáig a *principes civitatis* monopóliuma volt, megerősítik a forrásaink is, vö. Kunkel 1967, 45 sk.
- 30 Kübler 1914, 394–396; Giaro 2001, 818–820.
- 31 Vö. Fantham 2004, 27.
- 32 Cicero: *A szónokról* I. 200; III. 133. A jogban jártas római előkelők (*iuris consulti*) vagy otthonukban, vagy a *forumon* járkálva válaszoltak a nekik feltett kérdésekre. Vö. Rawson 1985, 202; Bringmann 2010, 27–28.
- 33 Vö. Clarke 1968, 18; Gelzer 1969, 1–5.
- 34 Bár a szakirodalom egyértelműen politikai motivációval magyarázza a latin rétorokkal szembeni censori fellépést, annak valódi tartalmát illetően már megoszlanak a vélemények. Vö. Bonner 1977, 71 sk.; Corbeill 2001, 272–273.
- 35 Vö. Cicero: *A szónokról* I. 198.
- 36 Corbeill 2001, 262.
- 37 Cicero: *A törvények* I. 14.
- 38 Cicero: *Murena érdekében* 22; *A szónokról* III. 133; Vö. Paoli 1961, 226.
- 39 Cicero: *A kötelességekről* II. 65–66; *A törvények* I. 10. Vö. Clarke 1971, 114.
- 40 Vö. Kunkel 1967, 286. Mindazonáltal a *lex Cincia* (Kr. e. 204) a törvénytörési szónokok számára megtiltotta, hogy tevékenységükért pénzbeli juttatást fogadjanak el. Vö. Tacitus: *Évkönyvek* XI. 5; Crawford 1996, 741.
- 41 Vö. Cicero: *A kötelességekről* II. 65; Kunkel 1967, 6–37.
- 42 Cicero: *Brutus* 150.
- 43 Cicero: *Murena érdekében* 22. Vö. Adamietz 1989, 4.
- 44 Vö. Cicero: *A szónokról* I. 184; *A szónok* 120; *A szónoki felosztások* 100.
- 45 Az imperiummal felruházott magistratusoknak, így a *consulok*nak módjukban állt törvényjavaslatokat terjeszteni a népgyűlés elé. A praetor(ok)nak (a provinciákban a helytartóknak) az igazságszolgáltatásban meghatározó szerepük volt, a praetorok tevékenységükkel jelentős mértékben hozzájárultak a *ius civile* fejlődéséhez. Vö. Kaser 1967, 41–42, 138 sk.; Rawson 1985, 202. A praetori teendők ellátásához elengedhetetlen volt a jog ismerete még akkor is, ha a praetorok munkáját saját maguk által kiválasztott jogi szakértőkből, jogtudósokból álló tanács (*consilium*) segítette: Kaser 1967, 144–147.
- 46 Cicero: *A szónokról* I. 40; 167; 173; 175; 184. Vö. Paoli 1961, 225 sk.
- 47 Cicero: *A szónokról* I. 78; 170; vö. *Digesta* I. 2. 2.43. Az *advocati* pusztá megjelenésükkel, méltóságukkal és/vagy jogi tanácsadással segítették barátaikat a bírósági eljárás során.
- 48 Vö. A Kr. e. 2. században az ifjabb Scipio ama ritka kivételek közé tartozott, aki nem vádbeszéddel alapozta meg későbbi hírnévét (vö. Bonner 1977, 67). A módszer valószínűleg nem változott később sem, ellenkezőleg: a *lex Calpurnia de repetundis* (Kr. e. 149) alapján felállított *quaestiones perpetuae* (a hivatali visszaélések kivizsgálására hivatott állandó bíróságok) jelentős mértékben megkönnyítették efféle perek kezdeményezését (vö. Cicero: *Brutus* 106). Ekképpen tette egy csapásra ismertté a nevét M. Caelius Rufus is, aki C. Antonius Hybridát, Cicero volt consultársát vádolta meg a Macedonia provinciában elkövetett visszaélései miatt. Antonius a Kr. e. 59-ben zajló perben – bár Cicero maga védte – elítélték (vö. Austin 1960, vi). További híres példák Tacitusnál: *Beszélgetés a szónokokról* 34. Mások viszont védőként vívtak ki maguk számára elismerést pályájuk kezdetén, így Caius Gracchus (Plutarchos: *Caius Gracchus* 1.3) vagy Cicero (Cicero: *Brutus* 312).
- 49 Rawson 1985, 205.
- 50 Lucretius költeménye filozófiai szempontból hatástalan maradt (legalábbis a forrásaink hallgatnak róla).
- 51 Vö. Szekeres 2009, 19–30.
- 52 Néhány példa: L. Crassus macedoniai quaestorságából visszatérőben (Kr. e. 110) akadémikus filozófusokat hallgatott Athénban, néhány évvel később, Kr. e. 102-ben Antonius Kilikiába igyekezvén mint propraetor ugyanezen filozófusok előadásait látogatta (Cicero: *A szónokról* I. 45–47; II. 3; II. 365; II. 360; III. 75–78); M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus (cos. 61) hónapokon át hallgatta Athénban Antiochost, M. Iunius Brutus annak fivérét, Aristost (Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról* V. 8). Cicero (fivére, unokatestvére, Atticus, M. Pupius Piso és talán Servius Sulpicius Rufus társaságában) kétéves tanulmányútja alatt számos filozófustól és rétorától tanult Athénban és Rhodoson (*Brutus* 315–316; *A legfőbb jóról és rosszról* V. 1). Vö. Bonner 1977, 90 sk.; Rawson 1985, 4 sk.
- 53 Vö. Cicero: *A szónokról* I. 82.
- 54 A peripatetikus Staseas évekig élt Piso Frugi (lásd fent) házában (Cicero: *A szónokról* I. 104; *A legfőbb jóról és rosszról* V. 8), a sztoikus Diodotos hosszú ideig, egészen haláláig Cicero házi filozófusa volt (Cicero: *Lucullus* 115, *Tusculumi beszélgetések* V. 113; *Levelek barátaihoz* XIII. 16. 4). Vö. Cicero: *A szónokról* I. 85.
- 55 Közismert példa Lucullusé, a filozófus Antiochoshoz fűződő kapcsolatáról lásd Cicero: *Lucullus* 2. 4.
- 56 Cicero: *Brutus* 306; 315; *Lucullus* 113.
- 57 Philodemos patronusa L. Calpurnius Piso Caesoninus volt (Cicero: *Piso ellen* 68).
- 58 Cicero: *Brutus* 152–153.
- 59 Vö. Szekeres 2009, 65–67.
- 60 Filozófia és politika kapcsolatáról lásd Szekeres 2008; Szekeres 2010.

Bibliográfia

A legfontosabb források magyar kiadása

- Cicero válogatott művei.* Szerk. Havas László. Európa, Budapest, 1987.
- M. Tullius Cicero: *A törvények.* Ford. Simon Attila. DE ÁJK – Gondolat, Budapest, 2008.
- M. Tullius Cicero *Összes perbeszédei.* Ford. Nótári Tamás. Lectum, Szeged, 2010.
- M. Tullius Cicero *Összes retorikaelméleti művei.* Szerk. Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony–Budapest, 2012.
- M. Tullius Cicero: *A legfőbb jóról és rosszról* I–II. Latinul és magyarul. Ford. Szekeres Csilla. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.
- M. Fabius Quintilianus: *Szónoklattan.* Ford. Adamik Tamás *et al.* Kalligram, Pozsony–Budapest, 2009.
- Suetonius összes művei.* Ford. Kis Ferencné és Kopeczky Rita. Osiris, Budapest, 2004.
- Tacitus összes művei.* I–II. Ford. Borzsák István. Európa, Budapest, 1980.

Szakirodalom

- Adamietz, J. (szerk.) 1981. *Marcus Tullius Cicero Pro Murena.* Mit einem Kommentar herausgegeben von Joachim Adamietz. Darmstadt.
- Austin, R. G. (szerk.) 1960. M. Tullii Ciceronis *Pro M. Caelio oratio.* Oxford (1. kiadás: 1933).
- Bonner, S. F. 1977. *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny.* Berkeley – Los Angeles.
- Bringmann, K. 2010. *Cicero.* Darmstadt.
- Chiappetta, M. 1953. „Historiography and Roman Education”: *History of Education Journal* 4, 149–156.
- Clarke, M. L. 1968. „Cicero at School”: *Greece & Rome* 15, 18–22.

- Clarke, M. L. 1971. *Higher Education in the Ancient World.* London.
- Corbeil, A. 2001. „Education in the Roman Republic: Creating Traditions”: Yun Lee Too (szerk.): *Education in Greek and Roman Antiquity.* Leiden–Boston–Köln, 261–287.
- Crawford, M. H. (szerk.) 1996. *Roman Statutes.* Vol. II. London.
- Eyben, E. 1993. *Restless Youth in Ancient Rome.* Translated from the original Dutch by Dr Patrick Daly. London – New York.
- Fantham, E. 2004. *The Roman World of Cicero's De oratore.* Oxford.
- Földi A. – Hamza G. 1999. „A római jog”: Havas L. – Tegyei I. (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba* III. Agatha VI. Debrecen, 273–313.
- Gelzer, M. 1969. *Cicero. Ein biographischer Versuch.* Wiesbaden.
- Giaro, T. 2001. „Rechtsschulen”: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike.* Band 10. Stuttgart–Weimar, 818–820.
- Kaser, M. 1967². *Römische Rechtsgeschichte.* Göttingen.
- Kunkel, W. 1967². *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen.* Graz–Wien–Köln.
- Kübler, B. 1914. „Rechtsunterricht”: *RE* Bd. I A. Stuttgart, 394–405.
- Marquardt, J. 1886. *Das Privatleben der Römer.* I. Zweite Auflage, besorgt von A. Mau. Leipzig.
- Paoli, U. E. 1961². *Das Leben im alten Rom.* Bern–München.
- Rawson, E. 1985. *Intellectual Life in the Late Roman Republic.* Baltimore.
- Regner, J. 1937. „Tirocinium fori”: *RE* Bd. VIA (Zwölfter Halbband). Stuttgart, 1450–1453.
- Szekeres Cs. 2008. „Filozófia és politika Cicerónál”: *Ókor* 7/3, 27–34.
- Szekeres Cs. 2009. *Az élet vezére. Tanulmányok M. Tullius Cicero filozófiájáról.* Debrecen.
- Szekeres Cs. 2010. „Caesar és a filozófia”: M. Nagy I. – Szekeres Cs. – Takács L. – Varga T. (szerk.): *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegyei Imre tiszteletére.* Debrecen, 185–191.
- Tellegen-Couperus, O. 1993. *A Short History of Roman Law.* London – New York.

Iskolai jelenet egy római kori síremléken. Kr. u. 180 körül (Rheinisches Landesmuseum Trier)